

Tilfældet Armenien

af Torben Jørgensen

Artikel fra: *Historisk Tidsskrift, Bd. 1000, hft. 1, Den danske historiske Forening, København 2000.*

Indledning

Skønt udslettelsen af armenierne i 1915 hører til dette århundredes mest omfattende folkemord, er det langt fra den mest velkendte case^[1]. Selvom de tyrkiske myndigheder aldrig har givet forskerne fri adgang til de relevante arkiver, findes der i Vesten et omfattende materiale til belysning af begivenhederne, i form af diplomatiske aktstykker^[2], erindringer, samtidige avisartikler, vidneudsagn og fotografier^[3]. Ikke desto mindre står udryddelsen af armenierne som case i skyggen af Holocaust, Cambodia og de etniske udrensninger i det tidligere Jugoslavien. Blandt årsagerne hertil er, ud over afstanden i tid, sprogbarrieren og den immervæk begrænsede adgang til kilderne, den tyrkiske politik: at benægte og relativere folkemordet.

Efter 1915 har der udspillet sig en kamp om historien. Efter 1923 har skiftende tyrkiske regeringer med varierende intensitet hævdet, at der intet folkemord var. Deres argumentation kan sammenfattes således: "Der skete intet med armenierne, og iøvrigt var det deres egen skyld". Denne "benægterposition" er cementeret af militærets særlige rolle i tyrkisk politik, af mangelen på udrensninger i bureaukratiet efter folkemordet, og af dyrkelsen af Kemal. De tyrkiske regeringer synes også at have følt, at en indrømmelse kunne føre til en fare for grænseændringer, og ville medføre en tilsmudsning af republikkens ære, der ville kunne svække dens position internationalt. Udlandet har spillet med eller mod denne udlægning, alt efter politiske, økonomiske eller sikkerhedsmæssige interesser.

Af væsentligste interesse har været USAs vekslende holdninger til begivenhederne i 1915. USA var fra midten af 1920'erne Tyrkiets vigtigste handelspartner og efter Anden Verdenskrig dets allierede. Særligt under Den Kolde Krig var Tyrkiet en vigtig brik i USAs sikkerhedsmæssige dispositioner. Efterfølgende er Tyrkiet en vigtig amerikansk allieret i Mellemøsten. Med det tiltagende fokus på menneskerettigheder har USAs forhold til Tyrkiet været en delikat balancegang mellem tyrkisk sensibilitet, indenrigspolitisk interesse i det amerikansk-armenske diasporasamfund som vælger- og pressionsgruppe, og senere troværdigheden af en såkaldt "moralisk udenrigspolitik"

Massemordet på armenierne i 1915: baggrund og gennemførelse

Ved Første Verdenskrigs udbrud havde det Ottomanske Imperium kontinuerligt tabt magt og territorier gennem 100 år. Senest havde Imperiet tabt dele af tyrkisk Armenien til Rusland i krigen 1877-78, samt det meste af sine europæiske besiddelser under Balkankrigene 1911 og 1913.^[4]

De ottomanske folkeslag var tildels underlagt deres egne samfunds - de såkaldte millets - love og domstole; dette gjaldt dog hovedsagelig for religiøse spørgsmål. I andre sammenhænge, fx kriminallovgivning og skatteforhold, indtog de kristne

Dhimmis - vantro - en særstilling i ottomansk ret. De måtte ikke bære våben eller ride heste; deres ord vejede ikke så tungt som en muslims i retten, der var restriktioner med hensyn til giftermål osv. I offentligheden og i visse officielle skrivelser brugtes betegnelsen Rajah - kvæg - om de kristne.^[5]

Fremmede magter øvede et konstant politisk-militært pres på Imperiet.^[6] Rusland ønskede at annektere områder i Østanatolien og Kaukasus. Englands mål var at inddæmme de russiske bestræbelser, som man frygtede kunne true det Britiske Imperiums besiddelser i Indien og Sydøstasien. Andre lande, som Italien og Østrig-Ungarn, havde deres øjne rettet mod de ottomanske besiddelser på Balkan. Alle disse kristne stater proklamerede fra tid til anden deres berettigede bekymring og afsky for undertrykkelsen af de ottomanske kristne, men de realpolitiske hensigter var aldrig langt ude af synsfeltet. Dette faktum var ikke med til at lette de kristnes lod, eller øge deres anseelse ved Den Sublime Porte iøvrigt. En følge var de massakrer, der kostede op mod 100.000 armenske liv i 1895 og 1896, udløst af en frustreret Abdulhamid.

Den åbenlyse mangel på reformer førte 1908 til et forholdsvis ublodigt kup foretaget af de såkaldte unge tyrker - fortrinsvis yngre embedsmænd og officerer, støttet af flere minoriteters eliter, deriblandt den armenske. Samarbejdet i Komiteen til Enhed og Fremskridt, Ittihad, mellem den armenske elite og de tyrkiske revolutionære sluttede imidlertid med de delvist Ittihadstøttede massakrer på armenierne i Adana og regionen Cilicien, i 1909.^[7] Derefter steg spændingen mellem tyrkere og kristne. Et traditionalistisk modkup, der skulle genindsætte Abdulhamid samme år mislykkedes, og førte til en styrkelse af de radikale kræfter i Ittihad. Udviklingen kulminerede 1913 med ultranationalisternes magtovertagelse under triumviratet Enver, Talaat og Jemal^[8].

Ultranationalisterne ønskede at tyrkificere det ottomanske rige. De søgte at erstatte loyalitet til gud og sultan med loyalitet til et monoetnisk tyrkisk fædreland. I det ny Tyrkiet ville der kun være plads til tyrkere. Særligt armenierne, hvis vestligt orienterede og socialt mobile elite stod i vejen for en tyrkisk middelklasses aspirationer, udløste det ny styres mistro. I det hele taget var mindretallets nationale ambitioner en af Ittihadledelsens største problemer. Særligt ville armenske krav om selvstyre ramme hårdt, i og med, at en armensk stat ville ligge i det Anatolien, der blev dyrket som det mytiske Turan i den nationalistiske ideologi.^[9]

Militær og embedsværk skulle opbygges efter tysk forbillede; dette insisterede særligt den tysk uddannede og germanofile krigsminister Enver på. I hemmelighed indgik Tyrkiet i 1914 i en alliance med Tyskland, hvis formål regimet i Istanbul så som muligheden for at invadere Kaukasus og Centralasien. Tyskland forventede til gengæld en aflastning af den russiske front.^[10]

Enver Pasha stod selv i spidsen for den 100.000 mand stærke tyrkiske offensiv i Kaukasus - midt i de armenske kerneområder - i vinteren 1914-15. Vejret, terrænet og militære fejlvurderinger førte til en fuldstændig ydmygelse af de tyrkiske styrker og deres leder. Ikke bare blev de slået, til overflod rykkede de russiske tropper frem på tyrkisk område i Van regionen

Denne militære katastrofe krævede både forklaring og handling. Natten mellem 23.-24 april, 1915 blev armenske gejstlige samt politiske og intellektuelle ledere i hovedstaden arresteret. De blev deporteret til Anatolien og myrdet der. Umiddelbart

efter iværksatte myndighederne tvangsdeportationer af den armenske befolkning i hele riget, undtagen Konstantinopel og Smyrna, hvor mange europæiske diplomater, missionærer og købmænd var koncentreret. Disse deportationer, hvis mål var ørkenområder i Syrien og Mesopotamien, blev beordret ex post facto af indenrigsminister Talaat Bey i maj, under henvisning til påstået armensk illoyalitet. De deporterede tilbagelagde fortrinsvis den lange march til fods. Undervejs blev de myrdet og voldtaget af deres vagter fra gendarmeriet, overfaldet af løsladte kriminelle under militær kommando - de såkaldte *Teshkilati Mahsusa*, en organisation oprettet af regimet til dette formål - og hjemsøgt af kurdiske og Cirkassiske stammefolk, der bortførte unge kvinder og børn, dræbte, voldtog og plyndrede. Tusinder af børn blev druknet i floder og i Vansøen. De, der overlevede marchen, led overvejende sultedøden i lejrene omkring *Der-el-Zor* i den syriske ørken. De tjenstdygtige armenske mænd, forlængst indkaldt til militæret, blev samlet i ubevæbnede arbejdsbattaljoner, der blev sat til vejarbejder o. a. og derefter dræbt.^[11]

Folkemordet blev planlagt af triumviratet og nogle få rådgivere. Det blev styret fra Talaats indenrigsministerium, der implementerede det gennem Ittihadpartiets folk og lokaladministrationerne i provinser og regioner. De praktiske foranstaltninger - bevogtning, likvideringer osv - varetog i hovedsagen gendarmeriet, politiet, hæren og de særlige enheder^[12].

Seriøse estimater over antallet af dræbte varierer mellem 600.000 og to millioner, med nogen konsensus omkring en million.^[13]

Baggrunden for den tyrkiske historiografi efter 1918

Det Ottomanske rige stod i en prekær situation ved Første Verdenskrigs slutning. England, Frankrig, Italien, Bulgarien og Grækenland gjorde alle krav på ottomansk territorium. Dertil kom frygten for, at minoriteter inden for riget, deriblandt en fløj i det armenske parti, *Dashnak*, ville arbejde på at skabe selvstændige stater, der yderligere ville reducere rigets omfang.

I landets indre, omkring den senere hovedstad Ankara, stod general Mustafa Kemal^[14] med sine styrker. Han samlede den nationalistiske opposition omkring sig, og trodsede åbenlyst landets de jure regering. Blandt hans støtter var de brede lag af embedsstanden, der var tidligere Ittihadmedlemmer, og stadig var loyale nationalister. I den situation så de vekslende tyrkiske regeringer i perioden 1918 til 1923 det som mest formålstjenligt at anlægge en forsigtigt forsonlig linie i forhold til folkedrabene i 1915.

Regeringen følte sig presset til at indlede retsforfølgelse af visse Ittihadfolk. Disse sager, der dels havde til formål at lægge skylden for massakrerne på en snæver personkreds, hovedsagelig triumviratet, dels at dæmpe den europæiske modvilje, kom kun tøvende fra start. Mange embedsmænd så de anklagede som nogle af Tyrkiets mest fremtrædende patrioter, og hindrede derfor rettens arbejde, bla. ved at bortskaffe belastende dokumenter. Sagerne indledtes 27. april 1919 i Istanbul, og sluttede allerede to måneder senere.^[15] Men der var, kortvarigt, et klima, hvor man åbent kunne erkende, at en forbrydelse havde fundet sted.

Tyrkisk historiografi mellem verdenskrig og republik: 1918-23

I en anonym engelsksproget publikation udgivet i Ankara i 1919 finder man stærke anklager mod Ittihads ledelse side om side med en bevidst underspilning af armensk historie.^[16] Bogens tone er generelt apologetisk, der fokuseres på påstået armensk illoyalitet, der skulle have kostet armenierne de ottomanske sultaners støtte i det 19. århundrede. Særligt anklages armenierne for at have konspireret med udenvælds fjender. Trods denne implicite påstand om armensk egenskyld, bebrejdes Ittihadledelsen i stærke vendinger udviklingen i 1915.

Denne bog ville næppe været sluppet gennem censuren, hvis ikke den netop udtrykte den tyrkiske regerings officielle holdning i perioden umiddelbart efter krigen. Skylden for massebordet blev lagt på Ittihad, især dets ledelse, og fremtidige regeringer behøvede således ikke at vedkende sig et ansvar. Samtidig ses tilløb til det projekt, der er fremherskende i senere tyrkisk historiografi: at skrive armenierne ud af historien i videst muligt omfang, og samtidig tillægge dem selv ansvaret for den skæbne, der blev dem til del i 1915, særligt qua deres påståede samarbejde med de russiske tropper i Øst Anatolien og Kaukasus.

Det særlige ved perioden lige efter Første Verdenskrig er imidlertid, at Tyrkiet overhovedet anerkendte, at en forbrydelse havde fundet sted. Denne erkendelse forsvandt snart igen, for ikke at vise sig mere i det 20. århundrede.

Den tidlige republik: *Tarih og Güneş Teorisi*

I maj 1919 tillod Storbritannien og Frankrig at Grækenland invaderede Smyrna. Hundreder af civile tyrker blev dræbt i et græsk amokløb. Store demonstrationer fulgte, bla. i hovedstaden, og tyrkerne samlede sig bag Mustafa Kemal. Fra denne tid steg hans stjerne frem til han i 1923 kunne udråbe republikken som dens første præsident. Kemal, hvis udmærkede forbindelser til Enver holdt sig lige frem til sidstnævntes død, havde selv været involveret i bekæmpelsen af armenierne i starten af 1920'erne^[17]. Det samme gjaldt hans protegé, tidligere stabschef og efterfølger som republikkens præsident, Ismet İnönü^[18]. Med disse mænd blev militæret stærkt indflydelse i tyrkisk politik etableret, en indflydelse, der har holdt til idag. Her findes en væsentlig baggrund for tyrkiske administrationers fastholdelse af den særlige tyrkiske linie i forhold til mindretallene. En erkendelse af folkemordet ville indebære en utænkelig kritik af militæret og bureaukratiet for deres rolle i udslettelsen af armenierne. Fra 1923 var den officielle holdning til armenierne, at de aldrig havde haft en selvstændig stat, og derfor ikke kunne gøre noget krav på territorier i Anatolien; og at de havde handlet illoyalt igen og igen op gennem det 19. og tidlige 20. århundrede, kulminerende med en bred armensk væbnet støtte til de russiske tropper i 1915. I den situation var den tyrkiske regering tvunget til at deportere armenierne fra krigszonen. Dette satte tyrkiske historikere sig for at bevise. Det er stadig den officielle holdning i Tyrkiet.

Det mest indflydelsesrige værk fra den tidlige republik er *Tarih* (Historie), fra 1931.^[19] Dette firebindsværk er skrevet af en række fremtrædende tyrkiske historikere. Værket spejler den nye republiks ideologi og behov for at omskrive historien. Det skulle medvirke til at skabe en ny identitet, som tyrkere snarere end ottomaner, og til at skabe stolthed over det tyrkiske folks bedrifter. Det skulle også cementere kravet på Anatolien som urtyrkisk land. *Tarih* blev fundamentet i den

historiskfaglige dannelse for en generation af studerende, og fik dermed væsentlig indflydelse på en senere tids historikere.^[20]

Tarih kolporterer den såkaldte solteori (*Günesli Teorisi*): Alle folkeslag oprinder fra de centralasiatiske tyrkere, hvis stammer spredte sig ud over verden som solens stråler. Her skabte de stater og grundlagde civilisationer i Afrika, Asien og Europa. En lignende udvikling i lingvistikken førte til *Günesli Dil Teorisi*, som hævder, at alle sprog, fra kinesisk til de amerikanske indianeres, oprinder i tyrkisk.^[21]

Første bind af *Tarih* behandler de tidligste tider. I Anatolien etablerede de hittitiske tyrkere den første civilisation o. 4000 fvt, på samme tid som de sumeriske tyrkere i Mesopotamien. Hittiterne, eller rettere Hatatyrkerne, blev efterfulgt af de frygiske tyrkere, som grundlagde Troja. På denne tid hærgede også de skytiske tyrkere i området.^[22]

Her ses en alternativ anatolsk historie. Området var befolket af mange civilisationer, men de var alle tyrkere. Armenierne, der ankom til Lilleasien o. 1200 fvt., nævnes ikke.^[23]

Solteorien genfinder vi i et andet officielt værk, Riza Nurs massive tolvbinds *Türk Tarihî* (Tyrkisk Historie)^[24] Også her glimrer armenierne ved deres fravær, og bogen var ikke værd at nævne som andet end en repetition af solteorien, var det ikke fordi den blev udgivet af undervisningsministeriet, og derfor i særlig grad kan forventes at udtrykke officielle synspunkter.

Enkelte tyrkiske forfattere behandlede armenierne i perioden, men de skrev fra eksil, og så under alle omstændigheder armenierne som et problem. Således indrømmer den amerikansk uddannede journalist Ahmed Emin, at mange armeniere døde i 1915 - han giver tallet 500.000.^[25] Men de tyrkiske tropper opførte sig korrekt; dødsfaldene var resultatet af kurdiske overfald, sult og sygdom.^[26]

Tyrkiske akademikere løb en reel risiko for at blive arbejdsløse, hvis ikke de var i overensstemmelse med den gældende politiske linie. Dertil kom en statslig censur, der sorterede uvelkomne udgivelser fra. De tyrkiske intellektuelle så ydermere sig selv som folkeopdragere, ansvarlige for gennemførelsen af et identitetsskabende samfundsprojekt; fagligt forpligtede snarere til opdragelse end sandhedssøgning. Tyrkisk faghistorie og lingvistik udviklede sig derfor i et fagligt vakuum, uden forbindelse til omverdenen. Denne udvikling tillod helt uholdbare teorier at få fodfæste. Udviklingen blev forstærket af, at tyrkiske politikere dels frygtede armenske territoriale krav i Anatolien, dels havde erfaring for, at vestmagterne og Rusland ville bruge anklager om tyrkiske overgreb mod de kristne til deres egne realpolitiske formål. Således blev både akademikere og politikere fastlåst i en benægterposition.

Amerikanske reaktioner

I årene før den Første Verdenskrig var det fashionabelt i den amerikanske veluddannede middelklasse at gå ind i udenrigstjenesten eller deltage i den oversøiske mission. Der var mange missioner og amerikanske skoler, der havde armensk ungdom som målgruppe.^[27] Der var derfor særlig interesse for armeniernes skæbne i den amerikanske offentlighed.

I forårsmånederne 1915 havde den amerikanske presse endnu ikke gennemskuet, at hvad der foregik i Tyrkiet var andet og mere end en gentagelse af de hamidienske massakrer fra 1890'erne. Men fra august blev overskrifterne mere dystre. I oktober udkom en kommissionsrapport, der talte om statslig udryddelsespolitik.^[28]

I 1918 offentliggjorde USAs tidligere ambassadør i Konstantinopel, Henry Morgenthau, sin bog om folkedrabet.^[29] Morgenthau var i 1915 i en unik position til at iagttage det tyrkiske lederskabs dispositioner; han drøftede gentagne gange armenierne situation med Talaat og Enver, og han pressede på for at få voldshandlingerne standset. Morgenthaus bog vækkede endnu engang amerikanernes interesse for "the starving Armenians", men så var det også slut. Det vakte således kun begrænset interesse, da filmselskabet MGM i 1934 blev presset til ikke at realisere filmatiseringen af forfatteren Franz Werfels bog, *Fyrre Dage På Musa Dagh*, som MGM havde købt rettighederne til. Da planerne blev kendt reagerede Kemalregeringen resolut. Man protesterede via State Department mod, at filmen ville give et fuldstændigt falsk billede af Tyrkiet, og at en realisering af projektet ville medføre en alvorlig belastning af det tyrkisk-amerikanske venskab. Der blev truet med en boykot af amerikanske varer og et forbud mod amerikansk film i Tyrkiet. State Department pressede MGMs direktion, der bøjede sig efter i et år at have forsøgt at forhandle sig til en mindelig løsning. Et forsøg på at genoplive projektet i 1938 led samme kranke skæbne.^[30] Dette eksempel belyser den tyrkiske sensibilitet i forhold til armeniensspørgsmålet, og den amerikanske villighed til at imødekomme sin handelspartner.

Efter en moralsk mobilisering af den amerikanske elite og offentlighed til armenierne fordel under Første Verdenskrig, kom andre realpolitiske, her særligt økonomiske, hensyn til at veje tungest for de amerikanske administrationer efter 1918. Et chokeret og lammet amerikansk-armensk samfund gjorde intet for at holde erindringen om udslettelsen i live, og USA havde snart travlt med andre kriser.

Tyrkisk historiografi efter 2. Verdenskrig: Esad Uras

Tyrkiet erklærede sig neutralt under Anden Verdenskrig; sluttede oktober 1939 alliance med Storbritannien og Frankrig, men erklærede først krig mod Aksens i februar 1945. Efter krigen afviste Tyrkiet sovjetiske krav om fælles forsvar af indsejlingen til Sortehavet, og det tyrkisk-sovjetiske forhold forværredes. Tyrkiet modtog omfattende økonomisk og militær støtte fra USA, kulminerende med landets medlemskab af NATO 1952. Tyrkiet spillede i Den Kolde Krig en vigtig rolle for USA, der havde behov for baser og lyttestationer langs den tyrkisk-sovjetiske grænse. Begge parter var interesserede i at lade det armenske folkemord blive glemt. Tyrkiet var imidlertid sensibelt over for en eventuel kritik i forbindelse med landets optagelse i NATO. Udgivelsen af den tyrkiske historiker Esad Uras' bog om det armenske spørgsmål i 1953 skal derfor formentlig ses som et forsøg på at komme kritikere i forkøbet.^[31] En sådan kritik var blevet des mere sandsynlig efter at Holocaust havde henledt verdens opmærksomhed på folkemordsproblemet. Uras' bog kunne levere passende svar på ubehagelige spørgsmål til de tyrkiske diplomater i vesten. Det var ligeledes blevet vigtigt at udnytte den voksende antikommunisme i USA og den stigende interesse fra dette lands side til at søge Tyrkiets venskab som led i den kolde krig. Det er næppe noget tilfælde, at Uras flere steder kalder våben, som de tyrkiske tropper konfiskerede fra armeniere i 1915, for "sovjetisk fremstillede".^[32] Denne bog var den første, der direkte havde armenierne som tema, og den fik derfor ganske stor indflydelse.

Uras understreger, at armenierne aldrig havde en egentlig stat. De stod altid i tributforhold til andre magter. Uras benytter en særlig metodisk tilgang. Han gennemgår en række tidlige armenske historikere, der i udstrakt grad benytter sig af mundtlige overleveringer, myter og sagn.^[33] Ved at påvise disse historikers svage forklaringskraft kan Uras stille spørgsmål ved hele den armenske historie under et. Den falske præmis er naturligvis, at man ikke kan rekonstruere den armenske historie udelukkende ved hjælp af armenske historikere. Man må også inddrage fx romerske, græske og andre klassiske historikere, så som Xenophon, Plutarch, Tacitus og andre, samt benytte de holdbare dele af de tidlige armenske historikers værker.^[34]

Efter således at have "bevist" at der aldrig var nogen selvstændig armensk nation, når Uras frem til situationen i 1915. Han lægger hovedvægten på de armenske partiers (særligt *Dashnak*) samarbejde med russerne, den tyrkiske stats ret til at forsvare sig mod en illoyal befolkningsgruppes overgreb, armensk terror mod muslimer, og udenlandske magters konspiration med og ophidselse af armenierne.

Uras hævder, at det armenske folks støtte til den russiske sag var fuldkommen:

"The whole of the Armenian nation was involved in the war. [...] The Armenians greeted the Russians with ringing bells and with their priest dressed in their ceremonial robes."^[35]

Dashnak, det største af de armenske partier, var ganske rigtigt påvirket af de nationalistiske strømninger i det 19. og tidlige 20. århundrede.^[36] På det punkt afveg de ikke fra så mange andre politiske grupperinger i mange lande, også inden for det ottomanske imperium. Men skønt der fandtes en fløj i partiet, der ønskede fuld uafhængighed, må det konstateres, at partiets politik var at søge øget autonomi inden for det ottomanske imperium.^[37] Der er imidlertid ikke tvivl om, at Ittihads lederskab opfattede tanken om armensk selvstændighed som en større trussel end tilsvarende ideer hos andre af imperiets folkeslag - det har både Enver og Talaat sagt mere end en gang. Truslen var bare ikke reel.

Det er klart, at særligt Rusland udnyttede armenierne i sine egne forsøg på at udvide sit territorium på ottomansk bekostning. *Dashnak* mente imidlertid, at reel autonomi ikke var en mulighed inden for Ruslands grænser.^[38] På den anden side er det også klart, at den folkelige opbakning blandt armenierne til Rusland steg under indtryk af de hamidianske massakrer i 1895 og 1896, samt de delvist Ittihad-støttede massakrer i Adana i 1909. Det er således ikke overraskende, at mange armeniere støttede Rusland i forbindelse med kampene i Vanområdet i 1915 og 1916.

Esad Uras lancerede to argumenter, der siden har stået centralt i den tyrkiske position i forbindelse med folkemordet. For det første var det i virkeligheden armenierne, der havde myrdet tyrkere i tusindvis, ikke omvendt. Således siger Uras, at

"Since all of the young male Moslem population was in the army, it was easy for the Armenians to massacre helpless civilians. In fact, the Armenians were not content with attacking the flank and rear of the Ottoman army but also made a clean sweep of the Moslem population."^[39]

Over for sådanne angreb må staten forsvare sig:

"[...] when tens of thousands of people take up arms in revolt against the state immediately behind its lines of battle, that country's very existence is at stake [...] when the survival of a state is threatened, the principle of "end justifies means" comes into effect."^[40]

Det følger deraf, at deportationerne, som Uras konsekvent kalder "relocations", var en reaktion på armenske overgreb, ikke omvendt.^[41]

For det andet forekom der aldrig massakrer på den armenske befolkning. De såkaldte "relocations" forløb i god orden; hvad uro der måtte have forekommet skyldes armenierne selv. Deportationerne havde et ganske lille omfang; der henvises til, at ud af Istanbuls armenske samfund på 77.735 personer blev kun 2345 arresterede (vi husker i denne forbindelse, at netop Istanbularmenierne i noget omfang blev sparet, formentlig på grund af de mange udlændinge i hovedstaden).^[42] Uras konkluderer:

"The Turks had given the Armenians no real cause for rebellion. It might, therefore, not be unjustifiable to put the blame for what happened in the end on the Armenians themselves".^[43]

Den officielle holdning i begyndelsen af halvtredserne, således som den udtrykkes af Uras, var altså uforandret, at armenierne erklærede krig mod Tyrkiet og igangsatte omfattende massakrer på tyrkere i mange provinser.^[44] Som svar på dette måtte regeringen, tøvende og efter at have givet flere advarsler, ty til "relocations". Jo, der var armenske døde i denne forbindelse. Men dødsfaldene skyldes mest sygdom, sult, træfninger mellem to væbnede parter, dårlige transportforhold - ikke tyrkiske overgreb. Og iøvrigt døde langt flere tyrkere end armeniere^[45].

Argumenterne er naturligvis i indbyrdes modstrid: dette folk, der aldrig havde kunnet danne en stat, kunne nu erklære krig; i 1915 skete der intet med armenierne, der er værd at nævne, men det var deres egen skyld. Ikke desto mindre har disse argumenter overlevet op til idag. Uras' bog stod som den officielle tyrkiske kommentar til det armenske spørgsmål helt frem til 1977.

Den armenske terror 1973-85

De armenske diasporasamfund i vesten havde travlt med at finde et nyt ståsted. De overlevende så hellere frem end tilbage, begivenhederne i 1915 var næsten tabu.

Denne situation ændrede sig i 1965, halvtredsåret for folkemordet. Armenske samfund i flere lande gik på gaden for at mindes begivenhederne i 1915. I Californien samlede armensk-amerikanske aktivister statens guvernør, Ronald Reagan, samt andre fremtrædende politikere og embedsmænd til indvielsen af et Martyrernes Mindesmærke. Ved denne lejlighed deltog også en militær æresgarde og US Marine Band. Tyrkiske diplomatiske anstrengelser for at standse denne begivenhed kuldsejlede.

I 1973 blev to tyrkiske diplomater fra konsulatet i Los Angeles skudt og dræbt af en ældre armensk overlevende. Det blev startskuddet til en række armenske attentater i flere lande op gennem resten af årtiet^[46]. Den medfølgende pressedækning kom naturligvis ind på baggrunden for attentaterne. Det tyrkiske modtræk var en bølge af

modpropaganda. Den var imidlertid særdeles usofistikeret. Der var ikke sjældent tale om genudgivelser og oversættelser af værker fra 1920'erne. Derudover greb man til grove og nemt gennemskuelige fordrejelser.

Stadig i 1973 indledtes en kamp i FN i forbindelse med et udkast til en rapport om prævention og straf i forbindelse med folkemord. Her skrev den sagsbehandlende underkommission i det introducerende historiske afsnit at:

"[...] one may note the existence of relatively full documentation dealing with the massacres of Armenians, which have been described as "the first case of genocide in the 20th century".^[47]

Skønt hverken det ottomanske imperium, endsige Tyrkiet blev nævnt i teksten, indledte den tyrkiske regering via sin FN-repræsentation en kampagne for at få afsnittet fjernet. Denne relativt ubetydelige sag viser, hvor stor effekten af at udgive benægterlitteratur er. FN afgjorde, at

"Reference to events that have been subject to controversial explanations and evaluations in different publications"^[48]

skulle undgås. Da den endelige rapport udkom 1978, nu med Holocaust som dette århundredes første tilfælde af folkemord, forklarede kommissionens leder, at visse sager nu var udeladt,

"[...] because it was important to maintain unity in the international community in regard to genocide, and because in many cases to delve into the past might reopen old wounds which were now healing".^[49]

Den officielle politik i perioden 1973-85 var at pålægge tavshed om armenierne. I 1982 måtte den britiske ambassade således gribe ind til fordel for det britiske arkæologiske institut i Tyrkiet, der havde publiceret en Ankaraguide med et kort over hellenistisk Lilleasien, der viste et område kaldet "Armenien". Det amerikanske bibliotek i Ankara modtog på samme tid klager over to atlasser, der indeholdt uvelkomne geografiske betegnelser. Også en underdirektør ved Lufthansa fik problemer; som indehaver af en antik globus, der havde betegnelser som "Pontus", "Armenia" og "Kurdistan" påtrykt, måtte han for retten.^[50]

Det er klart, at med en så simpel propaganda kom den tyrkiske regering ikke langt. Hvad man havde brug for var videnskabsmænd, der beherskede den vestlige forsknings udtryk og normer, og samtidig var parate til at støtte den tyrkiske udlægning af det armenske spørgsmål.

Apologetiske tendenser i vestlig historiografi

Allerede i 1950'erne begyndte en tendens at gøre sig gældende blandt visse vestlige forskere. Påvirket af Den Kolde Krigs realiteter så de opkomsten af den tyrkiske republik som et gode. Det overraskende er imidlertid, at nogle af disse vestlige forskere var parate til i så vidt omfang at spille den tyrkiske regerings spil. Således beklagede den amerikanske professor Lewis V. Thomas i 1951 de tyrkiske overgreb på armenierne, men forklarede folkemordet som en konsekvens af vestlig nationalismes indflydelse i Anatolien. Professor Thomas konkluderede:

"Had Turkification and Moslemization not been accelerated there [i Anatolien, TJ] by the use of force, there certainly would not today exist a Turkish Republic, a Republic owing its strength and stability in no small measure to the homogeneity of its population, a state which is now a valued associate of the United States."^[51]

Denne revisionisme kammede for alvor over i 1977 med udgivelsen af professor Stanford J. Shaw's tobindsværk om den ottomanske og tyrkiske historie.^[52] Hos Shaw tager armernene rollen som den evigt obsternasige, rebelske og terroristiske minoritet, med tætte kontakter til det altid fjendtlige udland. Ved Første verdenskrig udbrud erklærede det armenske lederskab krig mod Tyrkiet.^[53] Det tyrkiske lederskab havde ikke andet valg end at "relokere" hele det armenske folk. I forbindelse med "relokeringen" havde regeringen udstedt

"[s]pecific instructions [...] for the army to protect the Armenians against nomadic attacks and to provide them with sufficient food and other supplies to meet their needs during the march and after they were settled. Warnings were sent to [...] military commanders to make certain that neither the Kurds nor any other Muslims used the situation to gain vengeance for the long years of Armenian terrorism."^[54]

Stanford Shaw havde tætte forbindelser til den tyrkiske regering. Han kunne levere den vare, der havde vist sig nødvendig: Shaw overholdt en række af de almindelige formalia i akademiske tekster, dvs. noter, bibliografier osv. Med hans titel og stilling ved University of California i Los Angeles (UCLA) fulgte prestige. Først og fremmest var Shaw trænet i vestlig akademisk tradition, forstod tænkningen der, og kunne derfor være med til at føre den tyrkiske regerings benægtelse af folkemordet i 1915 i en ny, mere sofistikeret retning.

Udviklingen efter 1980

De sidste tyve år har vist en række tendenser i den tyrkiske benægtelse. Man har oprettet institutter i vestlige lande; institutioner, der har til formål at fremme studier i tyrkisk historie og samfundsforhold, men som samtidig deltager aktivt i afvisningen af det tyrkiske folkemord på armenierne som en historisk realitet. Derudover er tyrkiske akademikere gået til modangreb på den vestlige mainstream udlægning, bla. ved at søge at så tvivl om kilderne.^[55] På det taktiske niveau har det taget form af en demonstrativ anerkendelse af holocaust, og diplomatisk pres på stater, personer og institutioner i forbindelse med lærde kongresser og symposier om folkemord, udtalelser om armeniernes skæbne, udgivelser af skrifter, indvielse af mindesmærker o.a.

I 1982 gav den tyrkiske republik 3 millioner dollars til etablering af *The Institute of Turkish Studies, Inc* (ITS). Det blev placeret i Washington. Ud over løbende tilskud fra den tyrkiske stat modtog instituttet gaver fra amerikansk og tyrkisk industri. Ikke mindst nogle af de store våbenfabrikanter har været gavmilde.^[56] Med denne støtte i ryggen skal instituttet

" [...] continue to play a key role in furthering knowledge and understanding of a key NATO ally of the US, the Republic of Turkey, among citizens of our country."^[57]

Instituttets direktør blev Heath W. Lowry, doktor i historie fra UCLA, hvor hans mentor var Stanford Shaw. Lowry fortsatte 1994 til *the Atatürk Chair in Turkish*

Studies ved Princeton, en position, der er oprettet og finansieret af den tyrkiske stat.^[58] ITS erklærer selv, at det beskæftiger sig med at støtte forskning, publikationer, scholarships mm. Som eksempel på et andet område for instituttets virksomhed, som man ikke ser omtalt i dets egne publikationer, kan tjene en sag med rødder tilbage til 80'erne.

I 1986 udgav den amerikanske psykolog, Robert J. Lifton, en bog om de tyske lægers rolle i forbindelse med euthanasi og jødeudryddelse i Det Tredie Rige.^[59] I bogen findes nogle henvisninger til folkemordet på armenierne. I 1990 modtog professor Lifton et brev fra den tyrkiske ambassadør i Washington, Nuzhet Kandemir. I brevet beklager Kandemir, at Lifton har benyttet forfattere som Vahakn Dadrian^[60], Helen Fein^[61] og Leo Kuper^[62] som kilder til armenierdrabet. Dermed har Lifton, skriver Kandemir,

"[...] simply passed along questionable secondary sources as evidence for a number of contentions which are, to say the least, hotly debated among scholars writing on the period and events at issue."^[63]

Ambassadøren beklager derefter, at en

"major scholar on the Holocaust, a tragedy whose enormity and barbarity must never be forgotten"

ikke er mere omhyggelig med sit kildevalg. Kandemir kalder sammenligninger mellem Holocaust og den armenske case for "simpelthen latterlige", og slutter med at anbefale Lifton at læse og i fremtiden benytte værker af bla. Heath Lowry.

Man kan her iagttage den tyrkiske linie: at der er to sider af sagen om begivenhederne i 1915, to sider, der er lige legitime og bør medtages i enhver debat om det emne. Man ser også her et eksempel på den tyrkiske taktik demonstrativt at beklage Holocaust.

Der skete imidlertid en fejl på den tyrkiske ambassade, da brevet til Lifton blev sendt. Vedlagt var nemlig udkastet til brevet og et memo om sagen, begge skrevet af Heath Lowry. Af dette materiale fremgår, at ambassaden oprindeligt havde bedt Lowry læse Liftons bog, med henblik på at skrive et udkast til brevet, til senere underskrift af Kandemir. Lowry skriver i memo'et, at han beklager, at den tyrkiske reaktion først kommer efter fire år, og at hovedproblemet ikke er Lifton, men derimod de kilder, Lifton refererer til - altså Dadrian, Fein og Kuper. Lowry udtrykker frygt for, at man fremover vil se henvisninger til og komparationer mellem Holocaust og den armenske case i værker om Holocaust og folkemord. Lowry konkluderer:

"I strongly recommend that it be pointed out to Ankara that Lifton's book is simply the end result of the Turkish failure to respond in a prompt fashion to the Dadrian articles and the Fein and Kuper books."^[64]

Det fremgår, at Lowry gentagne gange har anmodet Ankara om at tage til genmæle mod visse forfattere, men hidtil uden held. Som vestligt uddannet akademiker har

Lowry nok nemmere ved at erkende faren ved det øgede fokus på folkemord som globalt samfundsproblem i vestlig academia end hans arbejdsgivere i Ankara.

Folkemordsforskningen

Firserne så begyndelsen til et nyt forskningsdisciplin - Holocaust and genocide studies. Skønt mange tilskriver Raphael Lemkin, der i sin *Axis Rule in Occupied Europe* fra 1944 introducerede termen "genocide", æren for at have stiftet disciplinen, er det først med Leo Kupers *Genocide: Its Political Use in the 20th Century* fra 1981 at man kan tale om begyndelsen på genocide studies. I midten af 1980'erne kom Holocaustforskningen ud af den længe ufrugtbare strid mellem "intentionalister" og strukturalister^[65], og dermed har en ny generation af forskere fået plads til at bringe forskningen videre, særligt gennem nærstudier af små Tater-grupper^[66] og regionalstudier.^[67] Gennem de seneste 15 år er der foregået en løbende teoretisk diskussion^[68], og der er udgivet en række monografier og antologier med studier af en lang række cases^[69]. Der er her tale om studier af både egentlige folkemord, grove menneskerettighedskrænkelser og såkaldt genocidale konflikter. Oprettelsen af centre for folkemordsforskning på fremsynede universiteter i flere lande^[70] og afholdelsen af en række konferencer, hvor historikere, sociologer og psykologer med speciale i folkemord har kunnet drøfte deres resultater, har været stærkt medvirkende til at udvikle den unge disciplin.

En sådan konference blev afholdt i Tel Aviv 1982. Her var inviteret armeniensforskerne Papazian, Dadrian og Hovannisian. Nobelpristageren Elie Wiesel skulle være æresgæst. Tyrkiske diplomater lod imidlertid den israelske regering forstå, at "armensk" deltagelse i konferencen kunne få negative konsekvenser for jøder i Tyrkiet. Israelerne, der ikke ønskede at udsætte venskabet og samarbejdet med Tyrkiet for nogen fare, lagde pres på initiativtagerne. Amerikanske jødiske ledere opfordrede til, at konferencen blev aflyst. Wiesel aflyste, efter besøg af tyrkiske embedsmænd og israelske regeringsrepræsentanter.^[71] Konferencen blev afholdt, dog uden den lovede støtte fra den israelske regering, Yad Vashem og universitetet i Tel Aviv. De armenienssagkyndige kom tilstede, men eksemplet viser hvor langt de tyrkiske myndigheder var parate til at gå for at hindre en videnskabelig konference i at nævne "Armenien 1915" i samme åndedrag som "Holocaust", og hvor langt israelske og amerikanske myndigheder var parate til at gå for at imødekomme Tyrkiet.

Den tyrkiske reaktion på Holocaust & genocide studies og det deraf følgende øgede fokus på også folkemordet i 1915 har som sagt været at lægge vægt på at udtrykke sin medfølelse med det jødiske folk og sin fordømmelse af den tyske jødepolitik under Anden Verdenskrig. Samtidig gør man opmærksom på, at tyrkerne gav husly til en del jøder, der var flygtet fra nazisterne^[72]. Det har naturligvis ikke kunnet hindre netop den udvikling, Heath Lowry advarede Ankara imod. Den armenske case er repræsenteret på en fremtrædende plads i alle større værker inden for genocide studies.^[73]

USA og armenierne i 1980'erne

I USA var stemningen først i 1980'erne ved at svinge over til tyrkisk fordel. Under indtryk af den ny opblussen af Den Kolde Krig måtte hensynet til vitale amerikanske økonomiske og sikkerhedsmæssige interesser veje tungere end fordelene ved at føre

moralsk udenrigspolitik. Udviklingen nåede et højdepunkt, da State Departments organ, *The Bulletin*, i 1982 skrev:

"Because the historical record of the 1915 events in Asia Minor is ambiguous, the Department of State does not endorse allegations that the Turkish Government committed genocide against the Armenian people."^[74]

I 1985 blev der forelagt kongressen udkast til en resolution, der ville gøre 24. april til en national mindededag helliget "*mans inhumanity to man*", med særlig henvisning til Armenien 1915.^[75] Kongressen stod delt, og efter heftige debatter faldt forslaget. De fleste modstandere henviste til NATO-forbindelsen og samhandelen. Enkelte senatorer insisterede på at enhver sag har to sider, også folkemord, og at kongressen hverken skulle eller kunne afgøre historiske disputer, og mente iøvrigt, at en resolution ville styrke armensk terrorisme og destabilisere en vigtig allieret magt.^[76] Disse sidste argumenter blev leveret af den tyrkiske ambassade, ITS, og de tyrkisk-amerikanske foreninger^[77]. Heath Lowry skrev et åbent brev til kongressen, hvori han hævdede, at armenierne var ofre for "communal warfare" - altså en konflikt mellem to væbnede parter - snarere end folkemord, at historien burde overlades til historikerne, og at tyrkerne under Første Verdenskrig iøvrigt led så vel som armenierne.^[78] Forsøget på at få resolutionen gennemført blev gentaget i 1987, men faldt igen på modstand i kongressen, kraftigt støttet af State Department, Defense Department, National Security Council og militærindustrien. Ankara var dog klar over, at faren næppe var ovre, og intensiverede derfor propagandaen med flere udgivelser om det armenske spørgsmål. Disse udgivelser havde ofte et mere sofistikeret udtryk, men argumenterne var de samme: armenierne udgjorde ingen kulturel enhed, var ikke et folk, var ikke blevet deporteret men "relokeret"; der havde ikke fundet overgreb sted^[79]. Først og fremmest var armenierne selv skyldige i hvad der var overgået dem.^[80]

Herefter forsøgte en amerikansk-armensk organisation sig med spørgsmål til præsidentkandidaterne Bush og Dukakis. Bush, der blev præsident året efter, udtalte:

"The US must acknowledge the attempted genocide of the Armenian people [...], based on the testimony of survivors, scholars, and indeed our own representatives of the time [...]. [The] Bush administration will never allow political pressure to prevent our denunciation of crimes against humanity, and I would join Congress in commemorating the victims of that period."^[81]

I 1990 foresloges en resolution, der ville opfordre til at højtideligholde 24. april 1990 som 75-årsdagen for det armenske folkemord. Resolution var nøje formuleret således, at det blev understreget, at folkemordet havde fundet sted før etableringen af den tyrkiske republik, og at den siddende tyrkiske regering derfor ikke kunne drages til ansvar. Den tyrkiske reaktion kom prompte. Man mobiliserede vennerne i State Department, Defense Department og NSC. Breve fra virksomheder over hele USA strømmede ind til kongressen, med advarsler om de uheldige følger for amerikansk eksport, der ville blive resultatet, hvis resolution 212 blev vedtaget. Da kongressens juridiske komite anbefalede resolutionen, blev amerikanske luftoperationer fra tyrkiske baser indskrænket, og den tyrkiske regering truede med yderligere restriktioner, hvis resolutionen blev vedtaget. State Department øgede presset ved at tilbagekalde den amerikanske ankaraambassadør til

konsultationer.^[82] Alt dette kunne dog ikke hindre, at store mængder materiale til belyning af folkemordet blev skrevet ind i kongressens annaler.

Resolutionen blev debatteret i februar 1990. Fortalerne holdt på landets moralske ansvar, og på vigtigheden af at forsvare menneskerettighederne. Efter syv dages debat blev sagen henlagt. Efterfølgende, i april 1990, udsendte præsident Bush en officiel udtalelse, hvori begivenhederne i 1915 blev kaldt

"the terrible massacres [the Armenians] suffered in 1915-23 at the hands of the Ottoman rulers".^[83]

Uden at bruge ordet genocide havde Bush dermed givet armenierne USAs anerkendelse, samtidig med, at han ikke stødte Ankara mere end højst nødvendigt. Den Kolde Krig var ved at være ovre, men USA havde stadig god brug for allierede i Mellemøsten.

Afsluttende betragtninger

Den tyrkiske historiografi kan inddeles i to faser. I perioden 1918-23 erkendte myndigheder og historikere, at en frygtelig forbrydelse var blevet begået mod det armenske folk. Samtidig frygtede man armenske krav om selvstændighed, eventuelt med engelsk og russisk støtte, og begyndte derfor straks at underminere et sådant krav - der iøvrigt aldrig blev fremsat - ved at nedtone den armenske tilstedeværelse i Anatolien gennem tiderne. Efter 1923 indtog Ankara et ubøjeligt benægtersynspunkt, der i al væsentlighed står uændret til idag.

Republikken blev skabt af tidligere Ittihadfolk, militærmænd og bureaukrater, der selv havde været involveret i forbrydelserne i 1915 eller efterfølgende. Kemal og hans mænd hverken kunne eller ville erkende noget overgreb mod armenierne. Dels var der praktiske årsager: deres egen involvering, embedsværkets og sikkerhedsapparatets reaktion, spørgsmålet om erstatninger, retsforfølgelse osv; samt den - efter al sandsynlighed ubegrundede, men ikke desto mindre stærkt tilstedeværende - frygt for, at en anerkendelse af folkedrabet kunne føre til en ændring af grænserne i Østanatolien. En anerkendelse ville formentlig kunne svække regeringens legitimitet i befolkningen. Derudover sporer man blandt tyrkiske politikere og akademikere bekymring for, at en anerkendelse ville kunne skade Republikkens ry og omdømme i omverdenen. Udslettelsen af armenierne ses formentlig også af nogle som en ubehagelig, brutal, beklagelig men uomgængelig løsning på et ellers uløseligt problem med en oprørske og illoyal minoritet; en løsning uden hvilken den Tyrkiske Republik ikke ville findes idag. Denne indstilling gik i arv til Kemalisterne efterkommere, fra 1923 til idag.

Med tiden har man forfinet den til at begynde med meget primitive modpropaganda. Efter 1965 - halvtredsåret for massakrerne og året, hvor Kemals direkte arvtager, İnönü, gik af - øgedes verdens opmærksomhed på armenierne. Vestlige akademikere har taget sagen op, og Tyrkiet har reageret ved at forfine sin modpropaganda. Det er bla. gjort ved at investere i "forskningsinstitutter" i USA. Desuden blev mængden af tyrkisk modpropaganda øget voldsomt efter 1980, i takt med den øgede interesse for det armenske folkemord blandt vestlige akademikere inden for Genocide Studies-disciplinen.

Den amerikanske holdning til folkemordet svingede i takt med landets realpolitiske interesser og med vekslende tryk og modtryk i de amerikanske administrationer. Under Første Verdenskrig pegede man anklagende mod Tysklands allierede, Tyrkiet. Derefter var man mere interesseret i at søge økonomiske fordele i den tyrkiske republiks moderniseringstiltag. Under Den Kolde Krig var Tyrkiet både handelspartner og militær allieret, og USA så ingen grund til at fornærme sin sensible partner. Armenske organisationer har, siden 1965, i stigende grad søgt at presse USA til at kalde folkemord for folkemord, i al offentlighed. Et uforberedt USA lod til at begynde med sin armenierpolitik sejle, men i takt med den tiltagende nedfrysning af klimaet mellem supermagterne først i firserne steg også interessen for ikke at støde Ankara. Med den stigende interesse for menneskerettighedsspørgsmål har amerikanske regeringer i 1990'erne dog måttet nærme sig en klar udmelding, uden samtidig at støde Tyrkiet fra sig. Denne balancegang er vi stadig vidner til.

Det har vist sig, at den tyrkiske taktik - at benægte folkemordets realitet - i nogen grad har haft den ønskede effekt^[84]. Dette viser striden i FN i 1970'erne, hvor der argumenteredes for at undlade at kalde begivenhederne i 1915 for folkemord netop på grund af, som det hed, "*controversial explanations and evaluations*" af forløbet. Også i den amerikanske kongres er der blevet henvist til "historikernes uenighed". Denne linie er faldet godt i tråd med trivialiseringen af et fremherskende maksime i vesten: at alle sager har mindst to sider. Det er jo en påstand, som har rigtig meget for sig. Men anvendt dogmatisk på et spørgsmål som "foretog tyrkerne et statsdirigeret massebord på armenierne i 1915" kommer den til kort.

På den anden side er begivenhederne i 1915 fastslået som folkemord uden for politikernes kreds. Genocide studies har betydet et øget fokus på den armenske case, der ses som et klassisk eksempel på folkemord, på linie med den vestlige verdens ærkeeksempel, Holocaust. Om dette vil medføre den politiske anerkendelse, som de armenske diasporasamfund ønsker, er imidlertid tvivlsomt. Intet tyder på, at den tyrkiske politik er under revision, nu efter snart 85 år. Militæret har stadig stor indflydelse i tyrkisk politik; Østanatolien er stadig en region i undtagelsestilstand. Og uden en politisk ændring i Tyrkiet vil USA næppe kunne gå længere end George Bush gjorde i april 1990.

Noter

[klik på notenumrene for at vende tilbage til hovedteksten]

[1] Andre kristne minoritetsgrupper blev også udsat for masseslagtninger i årene 1915-23 - pontiske grækere og syrerer fx. Mark Levene opererer med begrebet "Zone of Genocide" i Anatolien og Cilicien 1915-23: Mark Levene: "Creating a Modern Zone of Genocide: The Impact of Nation- and State Formation on Eastern Anatolia, 1878-1923", in: *Holocaust and Genocide Studies*, 12/3. Oxford 1998. Jeg har her, af pladshensyn, udelukkende fokuseret på massebordet på armenierne i 1915. Jeg følger i min definition af begrebet folkemord FN's resolution om genocide fra 1948, hvori det bla. hedder: *Genocide is acts committed with intent to destroy in whole or in part a national, ethnical, racial or religious group [...] by killing members of the group, submitting them to serious corporal or mental distress, creating conditions calculated to lead to the groups physical destruction, preventing births, or forcibly transferring children to other groups.*

[2] Se fx Johannes Lepsius (Hrsg): *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke*. Potsdam 1919 og Ara Sarafian (Ed): *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, vol. I-III. Watertown 1993-1995. Se også en gennemgang af amerikanske diplomaters erindringer og tilgængelige rapporter fra perioden, i Dennis R. Papazian: "Misplaced Credulity: Contemporary Turkish Attempts to Refute the Armenian Genocide", in: *Armenian Review* 37/1. Boston 1984, pp. 190ff

[3] Således fx den omfattende artikel af Tessa Hofmann & Gerayer Koutcharian: "Images that horrify and indict. Pictorial documents on the persecution and extermination of Armenians from 1877 to 1922", in: *Armenian Review*, 45/1-2. Boston 1992

[4] De omkring 2 millioner armeniere boede hovedsagelig i det gamle armenske kongedømmes territorier, dvs. et område, der strækker sig fra et par hundrede km vest for Van-søen, derfra ned mod lavlandet i syd (idag Syrien) og mod øst afgrænses af Urmiasøen. Mod nordøst den russiske grænse, bag hvilken dagens Armenien ligger. Desuden boede et par hundrede tusinde armeniere i de store byer langs Middelhavets og Sortehavets kyster, og i Istanbul. En anden stor gruppe af armeniere boede i landsbyer i Anatolien; landsbyer, der lejlighedsvis var næsten rent armenske.

[5] Til dette afsnit, se C.E. Bosworth: "The Concept of Dhimma in Early Islam", in: B. Braude & B. Lewis (ed): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. London 1982

[6] Akaby Nassibian: *Britain and the Armenian Question 1915-1923*. London 1984, pp. 1-33

[7] Vahakn N. Dadrian: *The History of the Armenian Genocide*. Oxford 1995, pp. 179ff.

[8] Richard G. Hovannisian: "The Historical Dimensions of the Armenian Question, 1878-1923", in: Richard Hovannisian (ed): *The Armenian Genocide in Perspective*. London 1997, p. 27

[9] Dadrian, History, pp. 180ff

[10] Dadrian, History, pp. 203f

[11] Til dette afsnit, se Dadrian, History, pp. 219-234

[12] Rouben P. Adalian: "The Armenian Genocide", in: Samuel Totten et al (ed): *Century of Genocide. Eyewitness Accounts and Critical Views*. NY 1997, pp. 43ff

[13] Således giver Mark Levene et tal mellem 600.000 og en million (Levene, creating, p. 397), Y. Ternon sætter en øvre grænse ved 1.2 millioner (Yves Ternon: *The Armenians: From Genocide to Resistance*. London 1983, p. 18)

[14] 1881 til 1938. Republikkens præsident og reelt enehersker 1923-38. I 1934 fik han hædersnavnet Atatürk - "tyrkernes fader"

[15] G.S. Graber: *Caravans to Oblivion. The Armenian Genocide 1915*. NY 1996, p. 164

[16] *The Turco-Armenian Question*. Ankara 1919. Værkets oprindelse og forfatter er obskurt. Det er også uklart, om det oprindeligt er skrevet på engelsk, eller om der er tale om en oversættelse fra tyrkisk. En tyrkisk oversættelse blev udgivet så sent som 1975: Ayhan Yalcin: *Türk-Ermeni Meselesinin I cyüzü*, Istanbul 1975. Clive Foss: "Armenian History as Seen by Turkish Historians", in: *Armenian Review* 45/1-2, Boston 1992, p. 5 samt note 8 og note 82.

[17] Enver havde ved flere lejligheder peget på Kemal som sin efterfølger. Lord Kinross: *Atatürk. The Rebirth of a Nation*. London 1964, p. 96

[18] 1884-1973. Statsminister 1923-37, præsident 1938-50. Fra 1946 iværksatte İnönü overgangen til parlamentarisme. Leder af det republikanske parti 1938-72; igen statsminister 1961-65.

[19] *Tarih*. Ankara: Türkiye Maarif Vekaleti, 1931. Foss, Armenian history, p.8

[20] Sådan indflydelse er idag stærkt aftagende. Men enkelte forfattere, så som Faruk Sümer,anfægtede en nærmest ufortyndet solteori helt op i 1970´erne. Et andet spor er forholdet til kurderne, der idag ofte officielt

kaldes "bjergtyrkere", og hvis sprog hævdes at være tyrkisk. Se James Reid: "The Armenian Massacres in Ottoman and Turkish historiography", in: *Armenian Review*, 37/1. Boston 1984, p. 39 og n. 27

[21] Reid, The massacres, pp. 38f

[22] Foss, Armenian history, pp. 8f

[23] Foss, Armenian history, pp. 2f

[24] Riza Nur: *Türk Tarihi*. Istanbul 1924-26.

[25] Ahmed Emin: *Turkey in the World War*. New Haven 1930.

[26] Reid, The massacres, p. 37 & n. 24 og Richard G. Hovannisian: "The Armenian Genocide and Patterns of Denial", in Hovannisian, *The Armenian Genocide*, pp. 116-17

[27] Amerikanske missioner havde omkring 1. verdenskrig 551 elementær- og sekundærskoler, samt 8 universiteter, der hovedsagelig optog armenere (samt nogle enkelte grækere) i Anatolien og ved middelhavskysten. Marjorie Housepian Dobkin: "What Genocide? What Holocaust?", in Hovannisian, *The Armenian Genocide*, p. 97

[28] Dobkin, What genocide, p. 99

[29] Henry Morgenthau: *Ambassador Morgenthau's Story*. NY 1918

[30] Hovannisian, Patterns, p. 120

[31] Esad Uras: *Tahrirte Ermeniler ve Ermeni*. Ankara 1953. Bogen blev genudgivet i en udvidet version 1976, og yderligere udvidet på engelsk: *The Armenians in History and the Armenian Question*. Istanbul 1988. Om de tyrkisksprogede versioner, se Foss, Armenian history, p. 14 & n. 22

[32] Se fx Uras, Armenians in history, p. 884

[33] Disse historikere levede i 5. til 11. århundrede, således fx Moses of Koren. Uras, Armenians in history, pp. 225-44

[34] Se også Clive Foss' kritik af Uras metodiske fremgangsmåde: Foss, Armenian history, pp. 15-16

[35] Uras, Armenians in history, p. 854

[36] Dashnak hævdede at have 165.000 medlemmer i 1907. Melson, Robert: "Provocation or Nationalism: A Critical Inquiry into the Armenian Genocide of 1915", in Hovannisian, *The Armenian Genocide*, p. 70

[37] Melson, Provocation, p. 70

[38] R.H. Davison: "The Armenian Crisis, 1912-1914", in: *American Historical Review* no. 53/1948, p. 482f

[39] Uras, Armenians in history, p. 881

[40] Uras, Armenians in history, pp. 863-64

[41] Uras, Armenians in history, p. 859

[42] Uras, Armenians in history, p. 872

[43] Uras, Armenians in history, p. 884

[44] Således skrev den tyrkiske presseattaché ved ambassaden i Washington, Kilic, i en publikation fra 1959: "Turkish response to Armenian excesses was comparable [...] to what might have been the American response, had the German-Americans of Minnesota and Wisconsin revolted on behalf of Hitler during WWII". Hovannisian, *Patterns*, p. 121

[45] Der var nogen armensk vold rettet mod tyrkere, bla. i forbindelse med den russiske invasion af Van-området tidligt i 1915. Tyrkiske kilder giver tal på op til 1500.000 dræbte, men dette er formentlig stærkt overdrevet. Ervin Staub: *The Roots of Evil. The Origins of Genocide and Group Violence*. NY 1989, p. 179

[46] Mere end fyrre tyrkiske statsborgere, de fleste diplomater, blev dræbt under den armenske terror. Vigen Guroian: "Collective Responsibility and Official Excuse Making", in Hovannisian, *The Armenian Genocide*, p. 136. For en analyse af de vigtigste armenske terrorgruppers mål og midler, se Z. Michael Szaz: "Armenian Terrorists and the East-Vest Conflict", in: *Journal of Social, Political and Economic Studies*, 8/4. Washington 1983

[47] Leo Kuper: *Genocide. Its Political use in the Twentieth Century*. Yale 1981, p.219

[48] Kuper, *Genocide*, pp. 219-20

[49] Kuper, *Genocide*, p. 220

[50] Foss, *Armenian history*, pp. 43-44

[51] Hovannisian, *Patterns*, 124

[52] Stanford J. Shaw & Ezel K. Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol I-II. NY 1977

[53] Shaw, *History*, p. 315

[54] Shaw, *History*, p. 315

[55] Se fx Sinasi Orel og Süreyya Yuca: *The Talat Pasha Telegrams. Historical Fact or Armenian Fiction?*. Nicosia 1986

[56] Således fx Westinghouse og General Dynamics. Roger W. Smith, Eric Markusen & R.J. Lifton: "Professional Ethics and the Denial of the Armenian Genocide", in: *Holocaust and Genocide Studies* 9/1. Oxford 1995, pp. 4-5

[57] Citeret fra en ITS publikation i Smith et al, *Professional*, p. 5

[58] Smith et al, *Professional*, p. 5. Der blev doneret 1.5 mio. \$

[59] Robert J. Lifton: *The Nazi Doctors. Medical Killing and the Psychology of Genocide*. NY 1986

[60] Dadrian er historiker, har skrevet en lang række værker om folkemordet på armenerne, og regnes i almindelighed for den førende kapacitet på det armenske folkemord

[61] Fein er sociolog. Hun grundlagde den internationale forening for folkemordsforskere, Association of Genocide Scholars og har skrevet en række værker inden for Genocide Studies. Se også note 68

[62] Kuper udgav 1981 *Genocide: its Political Use in the 20th Century*, der regnes for den første større udgivelse inden for folkemordsforskningen. Se også p. 14 og note 68

[63] Brevet er gengivet i sin helhed i Smith et al, *Professional*, p. 10

[64] Faksimile af memo´et findes i Smith, *Professional*, pp. 6-8

[65] Debatten belyses glimrende i Eberhard Jäckel et al (Hrsg): *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg*. Frankfurt a/M 1987

[66] Se f.eks. et forbilledligt og indflydelsesrigt studie af en tysk politienhed: Christopher R. Browning: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. NY 1993

[67] Her har særligt tyske forskere været førende. Se således Dieter Pohl: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944*. Oldenburg 1997 og Thomas Sandkühler: *Endlösung in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941-1944*. Bonn 1996

[68] Blandt hovedværkerne findes, foruden Kuper, bl.a. Helen Fein: *Genocide. A Sociological Perspective*. Se også en bibliografi redigeret af Israel W. Charny: *Genocide: A Critical Bibliographical Review*, vols. I-IV. Særligt er der i diskussionen blevet fokuseret på definitionen af begrebet folkemord, enkelte cases unikhed og anvendeligheden/ legitimiteten af komparationer. Et indtryk af den ind imellem noget ophedede og politiserede debat kan opnåes ved læsning af en række artikler: Henry R. Huttenbach: *Locating the Holocaust on the Genocide Spectrum: Towards a Methodology of Definition and Categorization*, in *Holocaust and Genocide Studies* vol. 3, no. 3. London 1988; Vahakn N. Dadrian: *Towards a Theory of Genocide incorporating the instance of Holocaust: Comments, criticisms and suggestions*, in *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 5, No. 2. London 1990; Mark Levene: *Is the Holocaust simply another Example of Genocide?*, in *Patterns of Prejudice*, 28/2. London 1994; Barbara Harff: *Recognizing Genocide and Politicides*, in: Helen Fein (Ed): *Genocide Watch*. NY 1992; Christian P. Scherrer: *Towards a theory of modern genocide. Comparative genocide research: definitions, criteria, typologies, cases, key elements, patterns and voids*, in *Journal of Genocide Research*, 1/1. Basingstoke 1999

[69] Se f.eks. Frank Chalk and Kurt Jonassohn: *The History & Sociology of Genocide. Analyses & Case Studies*. Yale University Press 1990;

[70] Australien, Canada, England, Israel, Norge, Sverige, Tyskland og USA. I Danmark blev der i 1998 bevilget et beløb til oprettelse af et center for Holocaust- og folkemordsforskning

[71] Terrence Des Pres: "Introduction", in: Richard G. Hovannisian: *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick 1986, p. 13

[72] Se Stanford J. Shaw: *Turkey and the Holocaust. Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution, 1933-45*. London 1993

[73] Således dedikerer Israel W. Charny en snes sider til Armenien i sin *Encyclopedia of Genocide*, der udkommer i februar 2000

[74] Hovannisian, Etiology, p. 130

[75] Hovannisian, Etiology, p. 131

[76] Hovannisian, Etiology, p. 131

[77] Se fx The Assembly of Turkish American Associations (ed): *Armenian Allegations. Myth and Reality*. Washington 1987

[78] Hovannisian, Etiology, pp. 131-32

[79] Se fx Mim Kemal Öke: *The Armenian Question 1914-23*. Oxford 1988, særligt pp. 250ff

[80] Kamuran Gürün: *The Armenian File. The Myth of Innocence Exposed*. London 1985, pp. 118f, 127ff og 296 f

[81] Hovannisian, Etiology, p. 132

[82] Hovannisian, Etiology, pp. 132-33

[83] Hovannisian, Etiology, p. 135

[84] Også i Danmark kan denne effekt ses. Således skriver Henning Lehmann i opslaget "Armenien" i Den Store Danske Encyclopædi om begivenhederne i 1915, som her kaldes "store massakrer [...] der af armenierne blev betegnet som folkedrab [...]".

